

راهکارهای ارتقای نظارت شرعی بازار سرمایه ج.ا.ا

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۱/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۷/۲۱

۶۵

فصلنامه علمی اقتصاد اسلامی / مقاله علمی پژوهشی / سال بیست و یکم / شماره ۸۱ / بهار ۱۴۰۰

علیرضا فتاحی * شهاب خدابخشیان **

چکیده

یکی از ارکان ضروری برای اطمینان از انطباق با شریعت فعالیت‌های مالی، بانکی و بیمه‌ای در کشورهای مختلف، وجود نظارت شرعی است. طبق تعریف هیئت خدمات مالی اسلامی، سیستم حاکمیت (نظارت) شریعت به مجموعه ترتیبات سازمانی و نهادی مربوط می‌شود که از طریق آنها یک نهاد ارائه‌دهنده خدمات مالی اسلامی اطمینان حاصل می‌نماید که در ورای ساختارهای خود، یک نظارت شرعی مؤثر و مستقل وجود دارد. در این تحقیق با در نظر گرفتن اشکالات و چالش‌های نظارت شرعی موجود در بازار سرمایه ج.ا.ا به دنبال مؤلفه‌های ارتقای نظارت شرعی هستیم. در این راستا با استفاده از روش گروه کانونی، ضمن بررسی و استفاده از استانداردهای IFSB و AAOIFFI و پژوهش‌های مشابه در این حوزه، با ارائه پرسشنامه استاندارد شده توسط خبرگان این حوزه در گروه کانونی تشکیل شده، مؤلفه‌های ارتقای نظارت شرعی بازار سرمایه ج.ا.ا استخراج گردید. از جمله نتایج پژوهش می‌توان به موارد «صلاحیت فقهای کمیته فقهی، استقلال کمیته فقهی، وظایف و اختیارات کمیته فقهی، مدیریت تعارض منافع در کمیته فقهی، ساختار بومی کمیته فقهی و مناسب با ابعاد سازمان، دسترسی به اطلاعات و رازداری نسبت به آن در کمیته فقهی، سازگاری با شریعت، نظارت پیوسته، جامع و سیستمی» اشاره نمود.

واژگان کلیدی: نظارت شرعی، بازار سرمایه، کمیته فقهی، گروه کانونی.

طبقه‌بندی JEL: G10, Z19, Z12

*. کارشناسی ارشد گروه مالی، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران

Email: alirezafatahi87@yahoo.com.

(نویسنده مسئول).

** کارشناسی ارشد گروه مالی، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران.

Email: shahab.shkhkh2012@gmail.com.

مقدمه

در جمهوری اسلامی ایران، اصول متعدد قانون اساسی از جمله اصل اول - که بیان می‌دارد حکومت ایران جمهوری اسلامی است که ملت ایران بر اساس اعتقاد دیرینه‌اش به حکومت حق و عدل قرآن ... به آن رأی مثبت داد - یا اصل دوم که به تبیین پایه‌های ایمانی نظام جمهوری اسلامی ایران می‌پردازد، همگی بیانگر رعایت شریعت اسلام در همه امور کشور و مؤید اهتمام قانون‌گذار اساسی به رعایت موازین و احکام شرعی در تمامی عرصه‌های کشور می‌باشد. این امر در همه امور نظام و به‌طور موردی در حوزه تقنین نیز مورد توجه قرار گرفته است و خبرگان مجلس بررسی نهایی قانون اساسی در اصل چهارم، رعایت موازین اسلام را در هر قاعده و قانون حاکم در این نظام، لازم دانسته‌اند و مسئولیت نظارت و انطباق کلیه قوانین و مقررات با موازین و احکام شرعی بر عهده شورای نگهبان قرار داده شده است.

یکی از حوزه‌هایی که نیاز مستمر و بی‌وقفه به قوانین، مقررات و هر مقرر دیگری دارد، بازار سرمایه کشور است که با توجه به روند رو به رشد آن و استفاده از ابزارهای نوین مالی و تأسیس نهادها و بازارهای جدید، اهمیت نظارت شرعی بر این حوزه را دوچندان می‌کند. بر این اساس در سال ۱۳۸۶ برای اولین بار کمیته‌ای تخصصی به نام کمیته فقهی در سازمان بورس و اوراق بهادار شکل گرفت و مأموریت و وظایفی برای آن در نظر گرفته شد. اکنون بعد از گذشت بیش از ۱۰ سال از تأسیس کمیته مذکور، این پژوهش در تلاش است با در نظر گرفتن اشکالات موجود در زمینه نظارت شرعی، راهکارهای ارتقای نظارت شرعی بازار سرمایه را ارائه نماید؛ بنابراین سؤال اصلی پژوهش عبارت است از: مؤلفه‌های ارتقای نظارت شرعی حاکم بر بازار سرمایه ج.ا.ا چیست؟

۱. سابقه پژوهش

پژوهش‌های متعددی در داخل و خارج کشور ناظر به نظارت شرعی در بازارهای مالی به‌طور عام و بازار سرمایه به‌طور خاص صورت پذیرفته است که به‌طور اجمال در جدول ۱ و جدول ۲ به برخی از مهم‌ترین پژوهش‌ها در این زمینه اشاره می‌گردد.

جدول ۱: سابقه پژوهش‌های داخلی

عنوان پژوهش	نویسنده	نتایج پژوهش
کتاب: عنوان مصوبات شورای مشورتی شرعی کمیسیون اوراق بهادار مالزی	شمسی نژاد و نجفی (۱۳۸۵)	بررسی مصوبات شورای مشورتی کمیسیون اوراق بهادار مالزی
گزارش: ابعاد نظارت شرعی بازار سرمایه مالزی	سازمان بورس و اوراق بهادار (۱۳۹۰)	بررسی مقررات و انواع بازارهای موجود در بازار سرمایه مالزی، معیارها و سازوکارهای نظارت بر بازار سهام
کتاب: نظارت شرعی بر بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی	موسویان و میثمی (۱۳۹۳)	راهکارهای عملیاتی برای ارتقا نظارت شرعی نظام بانکداری پیشنهاد می‌دهد.
گزارش: مروری بر استانداردهای هیئت خدمات مالی اسلامی	توحیدی (۱۳۹۴)	نویسنده به تشریح استانداردهای IFSB می‌پردازد و به صورت دسته‌بندی و خلاصه‌شده، اهم این استانداردها را ارائه می‌دهد.
مقاله: مؤلفه‌های ارتقای نظارت شرعی بازار سرمایه ایران بر مبنای استانداردهای بین‌المللی نظارت شرعی با روش تحلیل مضمون (مطالعه موردی: استانداردهای بین‌المللی IFSB و AAOIFI)	فتاحی و توحیدی (۱۳۹۸)	مؤلفه‌های وظایف کمیته فقهی، ساختار و ماهیت کمیته فقهی، نظام نظارت شرعی، گزارش نظارت شرعی و نقش مؤسسه مالی اسلامی، پنج مؤلفه فراگیر در نظارت شرعی مطلوب محسوب می‌شوند.

جدول ۲: سابقه پژوهش‌های خارجی

عنوان پژوهش	نویسنده	نتایج پژوهش
گزارش: استانداردهای IFSB در حوزه نظارت شرعی (استاندارد شماره ۳-۱۰-۱۶-۱۷)	۲۰۰۹ تا ۲۰۱۵	ارائه اصول راهنمای حاکمیت شرکتی، سیستم‌های حاکمیت شرعی برای نهادهای ارائه‌دهنده خدمات مالی اسلامی، مؤلفه‌های کلیدی در فراگرد ارزیابی نظارت، اصول اساسی قانون‌گذاری مالی اسلامی
گزارش: استانداردهای AAOIFI در حوزه نظارت شرعی (استاندارد شماره ۱ و ۲)	۲۰۱۰	ارائه استانداردهایی در زمینه هیئت نظارتی شریعت: تأسیس، ترکیب و گزارش‌دهی و استانداردها و اصول راهنمای مشخص برای شورای فقهی بانک‌ها و یا مؤسسات
مقاله: حاکمیت شریعت: چالش‌های پیش رو	عبدالعزیز (۲۰۱۲)	بر اساس ابلاغیه‌های بانک نگارا، مؤسسات مالی موظف به تشکیل کمیته‌های شریعت در درون خود شدند. این پژوهش با رویکرد آسیب‌شناسی نسبت به چالش‌هایی که ظرفیت‌ها و توانایی‌های این کمیته را برای رسیدن به اهداف خود دچار مشکل می‌کند، می‌پردازد.
مقاله: مالی اسلامی: چالش قانون‌گذاری جدید	عبدالکریم و آرکر (۲۰۱۳)	توصیه‌هایی برای توسعه استانداردهای حسابداری و حسابرسی بانک‌های اسلامی داشته و به نقش و وظایف هیئت نظارت شرعی در کنترل و نظارت بر عملیات بانکداری اسلامی اشاره می‌دارد.
مقاله: چالش‌ها و شکاف‌های چارچوب حاکمیت شریعت	اسماعیل و عبدالرزاق (۲۰۱۴)	با بیان چالش‌ها و شکاف‌های موجود در عملیاتی کردن حاکمیت شریعت در نهادهای مالی اسلامی، نداشتن تجربه در میان کارکنان و اعضای کمیته شریعت در زمینه‌های مختلف عامل اصلی چالش‌ها را بیان می‌کند.
مقاله: پیاده‌سازی چارچوب حاکمیت شریعت ۲۰۱۰، مزایا و محدودیت‌ها	نعیم عمر و همکاران (۲۰۱۴)	به بررسی عملکرد پیاده‌سازی اصول حاکمیت شریعت در نهادهای مالی اسلامی ابلاغی بانک مرکزی مالزی می‌پردازد. با بررسی نهادهای مالی مالزی، پیاده‌سازی

مذکور مطلوب بوده و تنها تعداد کمی از چالش‌ها و محدودیت‌ها وجود داشته است.		
با ارائه سه مدل در حاکمیت شریعت در نهادهای مالی (حاکمیت متمرکز، خود قانون‌گذار و مدل ترکیبی) به مزایا و معایب هر یک از مدل‌ها می‌پردازد و در نهایت مدلی ارائه می‌کند که مزایای هر یک را داشته و معایب هر یک را برطرف نموده باشد.	حسن و سبیرزانو (۲۰۱۵)	مقاله: مدل حاکمیت شریعت ایدئال در قانون‌گذاری مالی اسلامی
به مسئله ریسک عدم انطباق با شریعت و مستندات حقوقی لازم برای اطمینان از انطباق عملیات مالی با شریعت توسط فعالان حوزه مالی اسلامی می‌پردازد.	لهساسنا (۲۰۱۴)	کتاب: مدیریت ریسک عدم انطباق با شریعت و مستندات حقوقی در مالی اسلامی
نوآوری و بهبود در تجارت و تأمین مالی یکی از مهم‌ترین جنبه‌های توسعه و رشد صنعت مالی اسلامی می‌باشد؛ اما آنچه در این رشد، توسعه و تصویب مهم است انطباق با چارچوب شریعت در چهار حوزه منابع شریعت، مقاصد الشریعه، اصول قانون، استانداردهای AAOIFI و دستورالعمل‌های IFSB می‌باشد.	لهساسنا و حسن (۲۰۱۵)	مقاله: فرایند شریعت در توسعه محصولات و تصویب ICM در
بررسی اثر چارچوب شریعت و کارکرد کمیته شرعی می‌پردازد و در ادامه به نقش کمیته شرعی در مالزی و کشورهای شورای همکاری خلیج و بازارهای مالی می‌پردازد.	سوفی گیتزبرگر (۲۰۱۵)	مقاله: تحلیل روند جهانی بر کاربرد قراردادهای مالی اسلامی در مالزی و شوری همکاری خلیج
مجموعه‌ای از استانداردهای شریعت در پنج قرارداد مرابحه، مضاربه، مشارکت، تورق و استصناع است.	بانک مرکزی نگارا (۲۰۱۶)	گزارش: استانداردهای شریعت و نیازهای عملیاتی
با بررسی دقیق مسئله حاکمیت شرعی با رویکردی نقادانه به تجزیه و تحلیل قوانین فعلی، مقررات و شیوه‌های صنعت بانکداری اسلامی در زمینه حاکمیت شرعی می‌پردازند.	کریم جینا و ازهر حامد (۲۰۱۵)	مقاله: مبانی حاکمیت شرعی بانک‌های اسلامی

با عنایت به مرور پیشینه پژوهش در زمینه نظارت شرعی و بررسی دقیق صورت گرفته، مشخص گردید که تاکنون پژوهشی در زمینه راهکارهای ارتقای نظارت شرعی بازار سرمایه ج.ا. صورت نگرفته است تا بتواند به صورت جامع مؤلفه‌های محوری و جزئی در این زمینه که مورد اتفاق صاحب‌نظران در این حوزه است، در یک‌جا به صورت علمی دسته‌بندی نموده و به جامعه علمی عرضه نماید.

۲. ادبیات نظری

۲-۱. تعریف نظارت و نظارت شرعی

در مفهوم لغوی، «نظارت» به معنی مراقبت برای اطمینان از درستی کاری، نظر کردن و نگرستن به چیزی و تحت نظر داشتن کاری آمده است (انوری، ۱۳۸۱، ج ۸، ص ۷۸۵۱/دهخدا، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۳۰۰۵).

در مفهوم اصطلاحی و حقوقی، این دانش‌واژه به معنای کنترل عمل یک مقام یا نهاد حکومتی از سوی مقام یا نهادی دیگر تعریف شده است که غایت آن حصول اطمینان از رعایت اصل حاکمیت قانون در امور مربوط است (راسخ، ۱۳۹۰، ص ۲۰). برخی نیز نظارت را مجموعه عملیاتی دانسته‌اند که بر اساس آن میزان انطباق عملکرد با قوانین و مقررات سنجیده می‌شود تا از تطابق نتایج با اهداف معین‌شده اطمینان حاصل شود (اخوان کاظمی، ۱۳۹۱، ص ۲۹).

در فقه اسلامی، در ابوابی مانند وقف و وصیت، درباره «نظارت» بحث به میان آمده و از جمله گفته شده است که واقف علاوه بر تعیین متولی برای اداره وقف، می‌تواند برای اطمینان بیشتر در کنار متولی، ناظری را تعیین کند تا بر عملکرد او نظارت داشته باشد (امام خمینی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۸۴)؛ یا در مبحث وصیت، امام و پیشوای اسلامی با عنوان «الناظر فی أمور المسلمین» یاد می‌شود (شیخ مفید، ۱۴۳۴، ج ۱، ص ۶۷۳).

همچنین با تقسیم‌بندی‌های مختلفی از این مفهوم در ابواب فقهی روبه‌رو هستیم. مرحوم کاشف الغطا در کتاب وقف، نظارت را به لحاظ جاعل، به اصلی و جعلی تقسیم می‌کند و بیان می‌دارد: نظارتی را که شارع جاعل آن باشد، نظارت اصلی شرعی گویند و نظارتی که به

وسیله مالک یا اولیای شرعی جعل می‌شود، نظارت جعل مالکی گویند (کاشف الغطاء، ۱۴۲۳ق، ج ۴، ص ۲۴۶).

همچنین «نظارت» به لحاظ حدود اختیارات و وظایف شرعی ناظر، به موارد زیر تقسیم می‌شود:

- نظارت ولایی: که در این نوع نظارت، ناظر، ولی شرعی است؛ مانند امام المسلمین در ولایت تدبیری و سیاسی و مثل متولی وقف در تولیت اوقاف (نجفی، ۱۴۳۳ق، ج ۲۸، ص ۸۷). در واقع ولی شرعی به لحاظ ولایتی که دارد می‌تواند بر امور مورد ولایت نظارت کند و آنها را زیر نظر بگیرد.
- نظارت استطلاعی: ^۱ این نظارت غیر ولایی است و ولی شرعی در این نوع نظارت، موظف است، تصمیمات را با اطلاع ناظر انجام دهد و اگر تخلفی صورت گیرد، ناظر فقط حق اعتراض دارد.
- نظارت استصوابی: ^۲ این نیز مانند نظارت استطلاعی، نظارتی غیر ولایی است با این تفاوت که در اینجا ولی شرعی موظف است تصمیمات خود را به نظر و تصویب ناظر برساند و طبق رأی او عمل کند؛ یعنی در اینجا تنها اعمال و تصمیماتی که بر وفق نظر ناظر باشد، ممضی و نافذ است.

۱. امام خمینی علیه السلام ناظر استطلاعی را این‌گونه تعریف می‌کند: «يجعل (الموصی) الناظر رقیبا علی الوصی بأن یكون أعماله بإطلاعہ حتی أنه لو رأى منہ خلاف ما قرره الموصی لاعتراض علیہ»: وصیت‌کننده ناظری را بر کارهای وصی قرار می‌دهد تا طبق قراری که وصیت‌کننده می‌گذارد، بر کارهای وصی نظارت کند و وصیت با نظر او انجام گیرد و اگر موردی را خلاف وصیت دید، اعتراض و گوشزد کند.

۲. امام خمینی علیه السلام در تعریف ناظر استصوابی نیز می‌گویند: «يجعل (الموصی) علی الوصی أن یكون أعماله علی طبق نظره و لا یعمل إلا بما رآه صالحا، فالوصی و إن كان ولیا مستقلا فی التصرف لکنه غیر مستقل فی الرأی و النظر فلا یمضی من أعماله إلا ما وافق نظر الناظر»: وصیت‌کننده، ناظری را بر وصی می‌گمارد تا کارهای وصیت طبق نظر ناظر انجام شود و وصی، کاری را بدون صلاحدید ناظر انجام ندهد. ولی، اگرچه مستقل در تصرف است، لیکن در رأی و نظر مستقل نیست و تنها آن بخش از کارهایش نافذ و پذیرفته است که با نظر ناظر انجام گیرد (امام خمینی، ۱۳۹۰ق، ج ۲، ص ۱۰۰-۱۰۱).

در مفهوم مالی و بر اساس تعریف سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی (AAOIFI) نظارت شرعی کلیه اقدامات احتیاطی و نظارتی به منظور اطمینان از انطباق فعالیت‌های بانک یا مؤسسه مالی اسلامی با اصول و قوانین شریعت مقدس اسلام می‌باشد. هدف از این نظارت در نهایت دستیابی به اقدامات، فعالیت‌ها، تدابیر، اصول و روش‌هایی است که به وسیله آنها بتوان ریسک شریعت در نظام بانکی (به‌طور عام) و یا یک مؤسسه مالی و یا بانک اسلامی (به‌طور خاص) را حداقل نمود و یا کاهش داد (سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی، ۲۰۱۰م، ص ۴۲).

طبق تعریف هیئت خدمات مالی اسلامی (IFSB) نیز «سیستم حاکمیت (نظارت) شریعت به مجموعه ترتیبات سازمانی و نهادی مربوط می‌شود که از طریق آنها یک نهاد ارائه‌دهنده خدمات مالی اسلامی اطمینان حاصل می‌نماید که در ورای هر یک از ساختارهای زیر، یک نظارت شرعی مؤثر و مستقل وجود دارد:

۱. صدور آراء، تصمیم‌ها و راه‌حل‌های شرعی مرتبط.
۲. انتشار اطلاعات درباره راه‌حل‌های شرعی برای کارکنان عملیاتی نهاد ارائه‌دهنده خدمات مالی اسلامی که بر سازگاری عملیات و معاملات نهاد با مصوبات کمیته شریعت نظارت می‌کنند.
۳. بررسی و حسابرسی داخلی انطباق با شریعت برای بررسی اینکه این سازگاری و تطابق رضایت‌بخش بوده و هر مورد مغایر با شریعت ثبت و گزارش شده و تا حد امکان تصحیح می‌شود.
۴. حسابرسی سالانه انطباق با شریعت برای تأیید اینکه حسابرسی و بازبینی شرعی داخلی دقیقاً صورت پذیرفته و یافته‌ها و نتایج آن توسط کمیته فقهی مورد توجه قرار گرفته است (هیئت خدمات مالی اسلامی، ۲۰۰۹م، ص ۳۳).

۲-۲. حاکمیت شریعت؛ از نظارت تا هدایت بازار

دخالت دولت در حیات اقتصادی، از اصول اساسی در اقتصاد اسلامی به شمار می‌رود و به آن قدرتی فراگیر و گسترده می‌بخشد. در این زمینه شهید صدر رحمته‌الله معتقد است که دخالت دولت فقط شامل اجرای احکام ثابت در شریعت نیست، بلکه به قانون‌گذاری در قلمرو فاقد

نص نیز گسترش می‌یابد؛ بنابراین دولت اسلامی از یک‌سو در مرحله اجرا در اقتصاد دخالت می‌کند تا اجرای احکام اسلامی را که با حیات اقتصادی افراد پیوند دارد، ضمانت نماید و از سوی دیگر در قلمرو تشریح، دولت اسلامی منطقه خالی از حکم را که شرع مقدس در قلمرو اختیارات دولت نهاده، در پرتو اوضاع تحول‌پذیر به گونه‌ای قانون‌گذاری می‌کند که اهداف عام اقتصاد اسلامی را تضمین می‌سازد (صدر، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۴۱۳).

از نگاه شهید صدر رحمته‌الله از جمله مواردی که دولت اسلامی باید دخالت کند، در امر تولید اقتصادی است که این دخالت در سه امر تحقق می‌یابد:

۱. تضمین و تعیین حداقل و حداکثر تولید کالاهای ضروری.
۲. تعیین اهداف کلی سیاست رشد اقتصادی تا رشد اقتصادی همراه با عدالت اقتصادی و معنویت حرکت کند.
۳. کنترل و نظارت بر بخش اول اقتصاد کشور یعنی تولید مواد اولیه طبیعی، کشاورزی و معادن، بخش دوم و سوم اقتصاد یعنی صنعت و خدمات (همان، ج ۱، ص ۳۸۱-۳۸۲).

شهید صدر رحمته‌الله علاوه بر دخالت دولت در تولید، توزیع و مبادله (تجارت)، یک گام فراتر رفته و نظارت دولت بر روند افزایش پول در اقتصاد را ضروری می‌داند. ایشان بر این اعتقاد است که دولت اسلامی بایستی با همه مشکلاتی که از پول سرچشمه می‌گیرد و وضع طبیعی بازارها و جریان مبادله را نامتعادل می‌گرداند و وظیفه واسطه‌ای بین تولید و مصرف فرایند مبادله را مخدوش می‌کند، مبارزه کند. وی مبارزه را از سه طریق امکان‌پذیر می‌داند:

۱. غیرمجاز بودن رکود در مبادلات؛
۲. تحریم ربا و تحریم نقش زایش خودبه‌خودی پول؛
۳. کنترل همه‌جانبه دولت بر جریان مبادله و نظارت بر بازارها برای از بین بردن زمینه انحصار و احتکار و تسلط نامشروع فردی بر بازارها (همان، ج ۱، ص ۴۲۵-۴۲۶).

امام خمینی رحمته‌الله با ارائه نظریه ولایت فقیه، ولایتی را می‌پذیرد که در محدوده مصالح باشد. در ارائه نظر ایشان ابتداً باید بیان داشت که احکام و قوانینی که برای رسیدن انسان‌ها به سعادتشان و بر اساس مصالح فرد و جامعه تشریح شده‌اند و باید پیاده شوند دو دسته‌اند:

برخی به وسیله فرد یا مردم تحقق می‌یابند. برخی دیگر چنین نیستند و متوقف بر نظارت، ارشاد یا دخالت دولت هستند. عقل به وضوح و قطعیت حکم می‌کند که دولت در دسته دوم از احکام و قوانین و امور مترتب بر آن ولایت دارد؛ زیرا اگر چنین ولایتی را برای دولت قائل نشویم آن قوانین و امور زمین مانده و در نتیجه انسان‌ها در جامعه اسلامی به سعادت مورد نظر اسلام نمی‌رسند. بر این اساس قلمرو ولایت دولت (نظارت، ارشاد و دخالت دولت) در همه امور و در همه نظام‌ها و از جمله نظام اقتصادی را این معیار تعیین می‌کند: کارهایی که از بازار نمی‌آید و معلوم است که نمی‌تواند بازار انجام بدهد، آن کارها را دولت انجام بدهد. کارهایی که از بازار می‌آید، جلوی آن را نگیرید؛ یعنی مشروع هم نیست. آزادی مردم نباید سلب بشود، دولت باید نظارت بکند... کارهایی را که مردم نمی‌توانند انجام بدهند، دولت باید انجام بدهد. کارهایی که هم دولت می‌تواند انجام بدهد و هم مردم می‌توانند انجام بدهند، مردم را آزاد بگذارید که آنها بکنند، خودتان هم بکنید، جلوی مردم را نگیرید. فقط یک نظارتی بکنید که مبادا انحراف پیدا بشود، مبادا یک وقتی کالاهایی بیاورند که مخالف با اسلام است، مخالف با صلاح جمهوری اسلامی است (امام خمینی، ۱۳۷۰، ج ۱۹، ص ۳۳-۳۸).

لذا به صورت خلاصه این مفهوم برداشت می‌شود که «هر امری که به مصلحت فرد یا جامعه باشد و تحقق آن بدون ولایت دولت به صورت نظارت یا ارشاد یا دخالت ممکن نباشد دولت اسلامی در آن امر ولایت دارد».

از طرفی با نگاهی به تجربه تاریخی تمدن اسلامی در باب نظارت بر بازار از مجرای حسبه، می‌توان گفت که بحث دخالت حکومت - با عنایت به این نکته که حسبه یک نهاد عمومی و غیردولتی به حساب آید - در اقتصاد ریشه‌های عمیق تاریخی دارد. با بررسی آداب التجاره در بیانات فقها و محققان اسلامی، محتسب را هم مسئول نظارت بازار قلمداد نموده‌اند و هم مسئول هدایت آن. از جمله وظایف محتسب عبارت‌اند از: آگاهی از احکام و قواعد تجارت، رعایت انصاف در معاملات، خودداری از تدلیس یا تزئین کردن و نیاراستن کالا، ذکر نکردن عیوب کالای طرف مقابل و یا ستایش کالای خویش، ترک سوگند در خرید و فروش، مسامحه و تساهل در معاملات و فعالیت در بازار، سودنگرفتن جز در موارد ضرورت، خارج نشدن از شهر برای خرید و فروش (تلقی ال‌رکبان)، پرهیز از احتکار و ترک ربا در اجناس شمردنی، واردنشدن در معامله دیگری و ... (قطب‌الدین راوندی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۴۲-۴۳).

۴۳/ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۱۵۰ به بعد/ آل عصفور بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۱۸، ص ۲۳/ شیخ طوسی، ۱۴۰۰ق، ص ۳۷۱/ ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۳۰/ شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۱۸۳/ شهید ثانی، ۱۴۲۲ق، ص ۳۳۶/ حسینی عاملی، ۱۴۱۹ق، ج ۱۲، ص ۴۳۱/ شیخ انصاری، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۲۹۷-۲۹۸/ شهید ثانی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۸۶).

۲-۳. نظارت شرعی در سیره معصومان

سیره عملی رسول اکرم ﷺ و امیرالمؤمنین علیه السلام مؤید این مطلب است که نظارت مستمر این بزرگواران و حضور فیزیکی آنها در محیط کسب و کار و نیز انذار و تبشیر مردم بهترین گواه مبنی بر اهمیت و ضرورت نظارت و کنترل در بازار مسلمانان است. امام باقر علیه السلام می‌فرماید:

امیرالمؤمنین در بازارهای شهر کوفه حرکت می‌کرد. از یک بازار به بازار دیگر رفته و به همراه خود تازیانه‌ای داشت ... حضرت ندا می‌داد: [ای بازرگانان!] تقوای الهی پیشه کنید. طلب خیر را مقدم بدانید با آسان‌گیری برکت بخواهید. به خریداران نزدیک شوید، دروغ نگویند و از ستم و تعدی دوری کنید. با مظلومان با انصاف رفتار کنید و به ربا نزدیک نشوید [سپس آیه شریفه ۸۵ سوره اعراف را تلاوت می‌فرمودند] پیمان‌ها و ترازو را تمام ادا کنید و کالاهای مردم را کم مگذارید و در زمین پس از آنکه اصلاح گردید فساد نکنید و بدین ترتیب در همه بازارها کوفه حرکت می‌کرد (شیخ مفید، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۱۹۸).

این روایت نشان می‌دهد که نظارت به همراه امر به معروف و نهی از منکر از وظایف مهم و اساسی حکومت در نظام اسلامی است و در کنار دیگر وظایف، رهبر مسلمین با بازار و مسائل آن ارتباط دائمی و تنگاتنگ دارد (طرفدار، ۱۳۹۰، ص ۶۵).

از این رو، می‌بینیم که در طول تاریخ، از سوی پیامبر ﷺ و امیرالمؤمنین علیه السلام بر امور بازار نظارت انجام می‌گرفته است و بعدها نیز در جامعه اسلامی، سازمان‌هایی با عنوان «حسبه» و افرادی به نام «محتسب» بر امور بازار نظارت داشته‌اند. البته این سازمان ضمن نظارت بر حسن اجرای احکام و آداب تجارت در بازار، خود محافظ اصل آزادی و اصل مالکیت هم بوده است و یک عامل امنیت اقتصادی نیز به شمار می‌رفته است (امامی، ۱۳۸۵، ص ۱۹۴).

۲-۴. تجربه کشورهای اسلامی در نظارت شرعی بر بازارهای مالی

به‌طور کلی الگوهای حاکمیت شریعت را در بازارهای مالی می‌توان به شرح ذیل طبقه‌بندی نمود:

۲-۴-۱. شورای نظارت شرعی مرکزی و کمیته‌های نظارت شرعی مختلف

این مدل در کشورهای مالزی، پاکستان و سودان استفاده می‌شود؛ برای مثال در کشور مالزی دو شورای نظارت شرعی مرکزی برای بازار پول و سرمایه به‌طور مجزا وجود دارد. یک شورای نظارت شرعی در بانک نگارای مالزی و یک شورای نظارت شرعی نیز در کمیسیون اوراق بهادار مالزی وجود دارد. البته در سطح نهادهای مالی نیز کمیته‌های شرعی وجود دارند (Zulkifli, 2010). جدول ذیل وضعیت این شورای نظارت شرعی مرکزی در کشورهای مختلف را بیان می‌کند:

جدول ۳: نظارت شرعی مرکزی در کشورهای اسلامی (Grais & Pellegrini, 2006)

توضیح	کمیته نظارت شرعی متمرکز (Centralized SSB) یا مقام شرعی عالی (High Shariah Authority) یا کمیته فتوا (Fatwa Board)	کشور
کمیته شرعی ملی برای انتشار فتاوی مرتبط با محصولات، خدمات و عملیات‌ها اختیار دارد.	دارد	اندونزی
شورای فقهی به بانک مرکزی در زمینه موضوعات شرعی مشاوره می‌دهد و در اختلافات مربوط به تفاسیر شرعی، داور نهایی است. رهنمودها یا دستورات مالزی با مشاوره شورای فقهی منتشر می‌شود. این دستور برای بانک‌های ارائه‌دهنده خدمات اسلامی الزام‌آور است.	دارد	مالزی
کمیته عالی نظارت شرعی مسئول فتاوا، نمونه قراردادهای، اختلافات، مشاوره مربوط به جنبه‌های حقوق اسلامی، آموزش، تحقیق و سمینارها است.	دارد	سودان

امارات	دارد	مقام عالی شرعی که در وزارت امور اسلامی و دادگستری استقرار دارد، داور نهایی در مورد موضوعات شرعی است. این مقام نظارت شرعی را نیز بر عهده دارد (قانون ۶ فدرال).
کویت	دارد	کمیته شرعی در وزارت اوقاف، مقام نهایی برای اظهارنظر درباره منازعات شرعی است. نظر این کمیته زمانی که اختلاف میان اعضای کمیته نظارت شرعی باشد، الزام آور است.
پاکستان	دارد	کمیته شرعی بانک ایالتی به بانک‌های مرکزی در مورد موضوعات شرعی مشاوره می‌دهد؛ همچنین، نمونه قراردادهای مالی اسلامی مجاز را برای اطمینان از انطباق آن با حداقل‌های استانداردهای شرعی تنظیم و ارائه می‌دهد.
بحرین	ندارد	-
اردن	ندارد	-

۲-۴-۲. کمیته‌های نظارت شرعی در سطح بانک‌ها و نهادهای مالی

این مدل بیشتر در قسمت بانکداری کشورهای اسلامی به چشم می‌خورد و تنها در کشور مالزی از این الگو در بازار سرمایه بهره می‌برند (Zulkifli, 2010). جدول زیر وضعیت نظارت شرعی در سطح شرکتی و مؤسسات مالی را در کشورهای مختلف نشان می‌دهد:

جدول ۴: کمیته‌های نظارت شرعی در کشورهای مختلف (Grais & Pellegrini, 2006)

کمیته‌های نظارت شرعی در کشورهای مختلف		
کشور	دپارتمان تکافل و بانکداری اسلامی مجزا	دپارتمان بازار سرمایه اسلامی مجزا
اندونزی	اداره بانکداری شرعی	ندارد
مالزی	دپارتمان مقررات‌گذاری تکافل و بانکداری اسلامی	کمیسیون اوراق بهادار مالزی - بخش بازار سرمایه اسلامی - کمیسیون اوراق بهادار، کمیته نظارت شرعی دارد.
سودان	کل نظام مقررات‌گذاری مالی، اسلامی است.	کل نظام مقررات‌گذاری مالی، اسلامی است.
امارات	ندارد	ندارد

کویت	ندارد	ندارد
پاکستان	بخش بانکداری اسلامی	ندارد
بحرین	اداره نظارت نهادهای مالی اسلامی	ندارد
اردن	ندارد	ندارد

۲-۴-۳. برون سپاری خدمات نظارت شرعی

این مدل بیشتر در کشورهای اروپایی کاربرد دارد. این کشورها به دلیل آنکه نظام مالی متعارف دارند امکان تعریف کمیته شریعت چه در سطح ملی و چه در سطح مؤسسات مالی را ندارند. در صورتی که برخی نهادهای مالی قصد ارائه خدمات مالی اسلامی داشته باشند، بخش نظارت شرعی آن را به خبرگان مالی اسلامی برون سپاری می کنند (Laldin, 2009) برای سرمایه گذاران مسلمان در این کشورها، آنچه به نظر می رسد این است که هر فرد سرمایه گذار برای اطمینان از شرعی بودن فعالیت های مؤسسات مالی مدنظر خود، ابتدا با بررسی مؤسساتی که وظیفه تأییدیه شرعی سایر مؤسسات را بر عهده دارند، به این اطمینان برسد که چنین مؤسساتی کاملاً مستقل بوده و کار تخصصی خود را بدون در نظر گرفتن منافع مؤسسات مالی انجام می دهد؛ همچنین فرد سرمایه گذار می بایست به این اطمینان برسد که آیا مؤسسه مالی اسلامی دارای خبرگان شریعت مورد تأیید یکی از نهادهای مالی اسلامی بین المللی مانند AAOIFI یا IFSB هستند یا خیر.

۲-۵. واکاوی نظارت شرعی در کشور مالزی

کشور مالزی به عنوان کشوری پیشرو در مباحث مالی اسلامی و تنها کشور اسلامی - به همراه ایران - است که دارای نهاد شرعی در بازار سرمایه خود می باشد، نمونه ای مناسب برای بررسی بهتر نظارت شرعی است. سیر تطور نظارت شرعی بازار سرمایه مالزی به صورت اجمالی در این قسمت بیان می گردد:

دپارتمان بازار سرمایه اسلامی (ICMD) (The Islamic Capital Market Department) کمیسیون اوراق بهادار مالزی در راستای توسعه بازار سرمایه اسلامی، دپارتمانی ذیل بخش سیاست گذاری و توسعه بازار موسوم به دپارتمان بازار سرمایه اسلامی تأسیس کرده است. مسئولیت های این دپارتمان شامل راهبری پژوهش ها و توسعه محصولات بازار سرمایه

اسلامی در بخش‌های سهام، اوراق بدهی و مشتقات و همچنین تحلیل اوراق بهادار شرکت‌های پذیرفته‌شده در بورس است. این دپارتمان کارمندان تمام‌وقتی را که تحصیلات فقهی به‌ویژه در رشته فقه معاملات و مالی مدرن دارند، استخدام می‌کند. ترکیب نیروی انسانی متخصصی از این دو رشته، در ایجاد گروه کاری توانا به منظور نیل به اهداف تعیین‌شده، شرط اساسی است. در نهایت یافته‌های پژوهشی این دپارتمان، برای شورای مشورتی فقهی به منظور تأیید آنان ارائه می‌شود (شمسی‌نژاد و نجفی، ۱۳۸۵، ص ۲۹-۳۰).

گروه مطالعاتی ابزارهای اسلامی (IISG) (The Islamic Instrument Study Group)

از سوی دیگر کمیسیون اوراق بهادار مالزی در سال ۱۹۹۴ گروه مطالعاتی مالی اسلامی را تأسیس کرده است. اعضای این گروه متشکل از مشاوران فقهی و افراد معروف و دارای وجهه شرکت‌ها است. این گروه در زمینه موضوعات مربوط به بازار سرمایه اسلامی در مالزی بحث و تبادل نظر کرده و تصمیم‌سازی می‌کند.

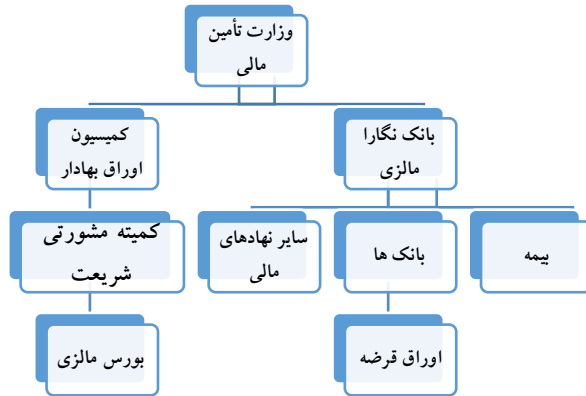
شورای مشورتی فقهی بازار سرمایه (SAC) (Shariah Advisory Committee)

دپارتمان بازار سرمایه اسلامی فعالیت‌های پژوهشی انجام می‌دهد و کارکردهای آن به عنوان دبیرخانه گروه مطالعاتی ابزارهای اسلامی است. کمیسیون اوراق بهادار مالزی با اعتقاد به اینکه برای گروه مطالعاتی ابزارهای اسلامی، توسعه نقش این گروه مهم است، در نتیجه این گروه در ۱۶ می ۱۹۹۶ به یک نهاد رسمی‌تر به نام شورای مشورتی فقهی ارتقا یافته است. تأسیس این شورا از سوی وزیر خزانهداری حمایت شد و شورا نقش اطمینان از انطباق بازار سرمایه اسلامی با اصول اسلامی را بر عهده گرفت. دامنه فعالیت شورای فقهی، مشاوره‌دادن در زمینه کلیه موضوعات مرتبط با توسعه جامع بازار سرمایه اسلامی و کارکردها به عنوان مرکز مرجع موضوعات مرتبط با بازار سرمایه اسلامی است. در معرفی ابزارهای بازار سرمایه اسلامی، شورای مشورتی فقهی دو رویکرد دارد. رویکرد اول بررسی اعتبار و درستی ابزارهای مالی متعارف مورد استفاده در بازار سرمایه داخلی از دیدگاه شرعی است. این بررسی روی ساختار، سازوکار و کاربرد ابزارها برای اثبات اینکه این ابزارها مخالف با اصول شرعی نباشند، متمرکز است. رویکرد دوم شامل فرموله‌کردن و توسعه ابزارهای مالی جدید بر اساس اصول شرعی است؛ همچنین شورای مشورتی فقهی مسئول انتشار فهرست ابزارهای منطبق با شرع نیز محسوب می‌شود. این فهرست به لیست اوراق بهادار مورد تأیید شرع نیز

معروف است. این لیست به‌طور مستمر به‌روزرسانی می‌شود و کمیسیون اوراق بهادار مالزی فهرست به‌روزشده را دو بار در سال اعلام می‌کند. این امر برای کمک به سرمایه‌گذاران مسلمان به منظور شناسایی اوراق بهادار منطبق با شرع بسیار اساسی است و منجر به افزایش اعتماد آنان هنگام سرمایه‌گذاری می‌شود. این فهرست به عنوان مبنا برای ساخت شاخصی شرعی که از ۱۷ آوریل ۱۹۹۹ توسط بورس مالزی آغاز شده است، استفاده می‌شود (Resolutions of the Securities Commission Shariah Advisory Council, 2007).

همچنین علت دیگر تشکیل شورای مشورتی فقهی در سطح ملی، جلوگیری از اثرات منفی قوانین مکاتب فقهی است که در آن اشخاص مختلفی با پیش‌زمینه‌های تخصصی هم در زمینه شریعت اسلامی و هم مالی حضور دارند. مصوبات شورا به صورت دوره‌ای منتشر می‌شود که در مواقع وجود اختلاف فقهی علاوه بر کشور مالزی سایر کشورهای مسلمان نیز به این مصوبات رجوع می‌کنند. به همین خاطر اعضای شورا همه منابع و روش فقهی از چهار مکتب حنبلی، شافعی، مالکی و حنفی را در حوزه معاملات پذیرفته‌اند؛ همچنین شورای مشورتی فقهی برای بهره‌مندی از دیدگاه‌های فقهی در حوزه معاملات از همه فرق اسلامی استقبال می‌کند (شمسی نژاد و نجفی، ۱۳۸۵، ص ۳۰).

اگرچه در قانون کمیسیون اوراق بهادار، به‌طور صریح تشکیل شورای مشورتی فقهی را اعلام نمی‌کند، ولی بخش ۱۶ این قانون مشخص می‌کند که کمیسیون اوراق بهادار برای انجام وظایف خود اختیار کامل دارد؛ از این‌رو، بخش ۱۸ قانون مشخص می‌کند که کمیسیون می‌تواند کمیته‌ای تشکیل دهد تا به شورا برای انجام وظایف خود کمک نماید؛ همچنین کمیسیون می‌تواند هر فردی را که صلاحیت داشته باشد، به عنوان عضو این کمیته منصوب نماید. اعضای شورای مشورتی فقهی هر دو سال یک بار توسط کمیسیون اوراق بهادار مالزی انتخاب می‌شوند (Umar, Kabir, 2011).

شکل ۱: جایگاه کمیته مشورتی شریعت در بازار سرمایه مالزی (Bacha, Mirakhor, 2013, p.77).

۲-۶. استانداردهای بین‌المللی نظارت شرعی

استانداردهای مختلفی در حوزه نظارت شرعی بازارهای مالی به وسیله دو نهاد مالی اسلامی (هیئت خدمات مالی اسلامی و سازمان حسابداری و حسابرسی نهادهای مالی اسلامی) منتشر گردیده است. برای توضیح استانداردهای مذکور ابتدا به توضیح نهادهای مورد اشاره پرداخته می‌شود و سپس کلیات استانداردهای مورد بحث اشاره می‌گردد.

۲-۶-۱. هیئت خدمات مالی اسلامی (IFSB)

هیئت خدمات مالی اسلامی به موجب طرح بانک مرکزی مالزی، بانک نگار مالی، تأسیس شد. هدف این نهاد تبدیل شدن به تعیین‌کننده استانداردهای بین‌المللی برای بانک‌های اسلامی، تکافل و بازار سرمایه است. به عنوان تعیین‌کننده استانداردها برای نهادهای مالی اسلامی، هیئت خدمات مالی اسلامی مکمل کمیته بال برای نظارت بانکی و انجمن بین‌المللی ناظران بیمه (International Association of Insurance Supervisors) است. تاکنون، هیئت خدمات مالی اسلامی ۲۴ اصل راهنمای استاندارد و یادداشت‌های فنی برای این صنعت منتشر کرده است (Ibid).

شایان ذکر این است که هیئت مذکور برای تدوین استانداردهای خود با دعوت از مسئولان، نماینده‌ها و کارشناسان حوزه مورد بحث از کشورهای عضو، با بهره‌گیری از قوانین و تجربیات کشورهای مختلف اقدام به تدوین استانداردها می‌نماید. یکی از اهداف کلان IFSB مهیامودن دستورالعمل‌هایی برای نظارت مؤثر و قانون‌گذاری برای نهادهای ارائه‌دهنده

خدمات مالی اسلامی می‌باشد. برای رسیدن به این هدف تا به امروز استانداردهایی به تصویب رسانده شده است. مهم‌ترین آنها که مربوط به این پژوهش است، به شرح زیر می‌باشد (سایت هیئت خدمات مالی اسلامی):

ردیف	عنوان استاندارد	توضیحات
۱	استاندارد شماره ۳: اصول راهنمای حاکمیت شرکتی برای نهادهای ارائه‌دهنده خدمات صرفاً مالی اسلامی (به استثنای نهادهای بیمه‌ای و صندوق‌های مشترک سرمایه‌گذاری اسلامی)	این استاندارد شامل هفت اصل راهنما درباره الزامات احتیاطی در زمینه حاکمیت شرکتی برای نهادهایی است که صرفاً خدمات مالی اسلامی ارائه می‌دهند.
۲	استاندارد شماره ۱۰: اصول راهنما راجع به سیستم‌های حاکمیت شرعی برای نهادهای ارائه‌دهنده خدمات مالی اسلامی	این استاندارد شامل ۹ اصل راهنما در پنج بخش راجع به نظارت شرعی است. این پنج بخش عبارت‌اند از: رویکرد عمومی برای سیستم نظارت شرعی، صلاحیت، استقلال، قابلیت اعتماد و هماهنگی.
۳	استاندارد شماره ۱۶: اصول راهنمای تجدیدنظر شده راجع به مؤلفه‌های کلیدی در فراگرد ارزیابی نظارت	هدف این استاندارد این است که استاندارد شماره ۵ این نهاد را بازبینی و تجدیدنظر نموده و ۱۱ مؤلفه را بررسی کرده است که دو مؤلفه حاکمیت شرکتی و نظارت شرعی و نظارت و رویکردهای مختلف نظارتی را بررسی نموده است.
۴	استاندارد شماره ۱۷: اصول اساسی قانون‌گذاری مالی اسلامی	این استاندارد فقط اصول اساسی مربوط به نظارت و قانون‌گذاری در بخش بانکداری اسلامی را مدنظر قرار داده است.

۲-۶-۲. سازمان حسابداری و حسابرسی نهادهای مالی اسلامی (AAOIFI)

AAOIFI سازمانی بحرینی است که تعیین‌کننده استاندارد برای موضوعات حسابداری و حسابرسی مرتبط با صنعت بانکداری و مالیه اسلامی است. اساساً استانداردهای سازگار با شریعت را عمدتاً بر مبنای استانداردهای بین‌المللی گزارشگری مالی (IFRS)

(International Financial Reporting standards) طراحی می‌کند. فعالیت AAOIFI در حوزه‌هایی که تحت پوشش IFRS قرار نمی‌گیرند یا ممکن است استانداردهای آن در تعارض با الزامات شریعت باشد، بسیار حائز اهمیت می‌شود (پورمحمدی و زارع قاجاری، ۱۳۹۲، ص ۲۲۰-۲۲۸). دو استاندارد مربوط به حوزه نظارت شرعی به شرح زیر است (سایت سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی):

ردیف	عنوان استاندارد	توضیحات
۱	استاندارد شماره ۱: «هیئت نظارتی شریعت: تأسیس، ترکیب و گزارش دهی»	هدف این استاندارد برای بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی، ارائه چارچوب کلی و اصول راهنمای تعریف، تشکیل، ترکیب و شیوه گزارش‌دهی شوراهای فقهی و شرعی در بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی می‌باشد.
۲	استاندارد شماره ۲: استانداردها و اصول راهنمای مشخص برای شورای فقهی بانک‌ها و یا مؤسسات	هدف این استاندارد حاکمیتی برای بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی آن است که استانداردها و اصول راهنمای مشخصی برای شورای فقهی بانک‌ها و یا مؤسسات مالی اسلامی ارائه نماید؛ به نحوی که این نهادها بتوانند وظیفه نظارت شرعی بر عملکرد مؤسسه را به بهترین نحو ممکن به انجام رسانند.

۲-۷. نظارت شرعی در بازار سرمایه جمهوری اسلامی ایران

اجرای اصول و مبانی مبتنی بر شریعت در حقوق کشورمان، در حوزه بازار سرمایه نیز منجر به تدوین سازوکاری برای رعایت این مسئله نمود تا در عین جامه عمل پوشاندن به منویات شرعیه، جوانب تخصصی و کارشناسی موضوعات نیز رعایت شود. در این راستا، به استناد

- بند (۱۳) ماده (۷) قانون بازار اوراق بهادار^۱ کمیته تخصصی فقهی^۲ به منظور تحقق اهداف ذیل - به عنوان وظایف و اختیارات کمیته - در سازمان بورس و اوراق بهادار تشکیل گردید:
- ارزیابی ابزارهای مالی جدید پیشنهادی برای استفاده در بورس‌ها و بازارهای خارج از بورس از دیدگاه فقهی؛
 - بررسی شبهات فقهی در مورد ابزارهای مالی و ارائه راه‌حل‌های مناسب؛
 - ارزیابی ابزارهای مالی در مقام عمل به منظور اطمینان از حسن اجرای آنها؛
 - طراحی ابزارهای مالی اسلامی برای بازار سرمایه کشور و پیشنهاد آن به هیئت‌مدیره سازمان؛
 - همکاری با کمیته‌ها و شوراهای مشابه در سایر سازمان‌های داخلی و خارجی؛
 - همکاری در توسعه و گسترش برنامه‌های آموزشی و انتشارات علمی در زمینه مالی اسلامی؛
 - همکاری در برگزاری نشست‌های علمی در زمینه مالی اسلامی؛
 - بررسی ابعاد فقهی مسائل بازار سرمایه؛
 - انجام سایر موارد ارجاعی سازمان در راستای مأموریت کمیته.^۳
- لذا تجربه عملی ایران از لحاظ نظارت شرعی بازار سرمایه بدین گونه است که اگر بتوان جایگاه شورای نگهبان را به عنوان یک نهاد بالادستی که تنها وظیفه آن نظارت بر شرعی بودن قوانین مصوب مجلس شورای اسلامی است - و نه سایر مقرره‌ها - به مثابه شورای نظارت شرعی مرکزی قلمداد نمود، کمیته فقهی سازمان نیز به عنوان کمیته تخصصی ناظر بر سازمان بورس و اوراق بهادار به حساب می‌آید.

۱. به موجب مقرره مزبور، یکی از وظایف و اختیارات هیئت‌مدیره سازمان بورس، پی‌شدن به کارگیری ابزارهای مالی جدید در بازار اوراق بهادار به شورا است.

۲. ماده ۴ دستورالعمل تشکیل و فعالیت کمیته تخصصی فقهی: «اعضای کمیته هفت عضو می‌باشند که به شرح زیر انتخاب می‌شوند: ۱. پنج نفر فقیه (مجتهد متجزی) صاحب‌نظر در مسائل بازار سرمایه به تصویب هیئت‌مدیره سازمان ۲. یک نفر متخصص مالی با تعیین رئیس سازمان ۳. یک نفر حقوق‌دان آشنا با بازار سرمایه با تعیین رئیس سازمان ۴. یک نفر اقتصاددان آشنا با بازار سرمایه با تعیین رئیس سازمان».

۳. ماده ۱۰ دستورالعمل تشکیل و فعالیت کمیته تخصصی فقهی.

۳. روش تحقیق

انتخاب و اتخاذ یک روش علمی صحیح برای دستیابی به نتایج علمی و کاربردی در تحقیق از اهمیت زیادی برخوردار می‌باشد. روشن است که روش‌شناسی صحیح یک تحقیق، اصل و اساس تحقیق را شکل می‌دهد که بدون توجه به آن، نتایج پژوهش حاصلی برای محقق نخواهد داشت؛ بنابراین تلاش محقق در به‌کارگیری یک روش علمی و عقلایی صحیح برای دستیابی به نتایج مطلوب ضروری است (نوروزی، ۱۳۹۰، ص ۷۸).

۸۵

۳-۱. روش تحقیق گروه کانونی

زمانی که پژوهشگر به داده‌های کیفی - تفصیلی راجع به نظر افراد درباره یک پدیده نیاز دارد، از گروه کانونی استفاده می‌کند. گروه کانونی، فنی خاص در پژوهش کیفی است که برای ایجاد تعامل بین اعضای گروه طراحی شده تا زمینه مباحثه عمیق‌تر بین افرادی که کاملاً دست‌چین شده و تا حدودی همگن و مشابه‌اند، فراهم شود و جنبه‌های مختلف و جدید موضوع بحث آشکار گردد. در واقع این تعامل زمینه تبادل نظرات و اندیشه‌ها را به وجود می‌آورد که امکان آن در طول جلسات مصاحبه انفرادی وجود ندارد. در این جلسات به رئیس جلسه یاد داده می‌شود که بی‌طرف مانده و گفتگوی آزاد میان همه اعضای گروه را تسهیل کند. اعضای گروه باید همانندی داشته، اما دوستان یا منسوبین نزدیک نباشند (افخمی روحانی و همکاران، ۱۳۹۳/ لاورنس نیومن، ۱۳۹۴، ج ۲، ص ۳۴۷-۳۴۸).

بعضی از مزایای گروه کانونی

- شرایط طبیعی محیط به افراد در ابزار آزادانه دیدگاه‌ها و ایده‌هایشان کمک می‌کند.
- ابزار عقیده آزادانه اعضای یک گروه، سبب تشویق اقلیت می‌شود.
- افراد به‌ویژه در طرح‌های پژوهشی عملی، احساس توانمندی می‌کنند.
- برای پژوهشگرهای پیمایشی، دریچه‌ای باز می‌کند تا بدانند افراد درباره عناوین پیمایش، چگونه فکر می‌کنند.
- مشارکت‌کنندگان می‌توانند از یکدیگر پرس‌وجو کرده و پاسخ‌های خود را برای هم شرح دهند.

بعضی از محدودیت‌های گروه کانونی

- تنها یک یا چند موضوع را می‌توان در یک جلسه گروه کانونی، بحث کرد.
- مشارکت‌کنندگان در گروه کانونی، به نسبت مصاحبه‌های فردی، ایده‌های کمتری را ارائه می‌کنند.
- پژوهشگرها نمی‌توانند بین تفاوت‌های موجود در پاسخ‌های تک‌تک افراد و پاسخ‌های برآمده از بستر گروه کانونی، سازگاری ایجاد کنند (لاورنس نیومن، ۱۳۹۴، ج ۲، ص ۳۴۷-۳۴۸).

در این پژوهش، پژوهشگران برای کاهش محدودیت روش گروه کانونی، ابتدا با بررسی عمیق ادبیات نظری بحث درباره کمیته‌های شریعت، استانداردهای بین‌المللی مالی اسلامی درباره حاکمیت شریعت، پرسشنامه‌های پژوهش مشابه در حوزه بانکداری اسلامی، مؤلفه‌های اولیه ارتقای نظارت شرعی جهت ارائه به گروه کانونی احصا گردید. سپس با آماده‌سازی پرسشنامه‌ای اولیه، جهت بررسی به پنج خبره ارائه گردید و خبرگان پرسشنامه اولیه را با اصلاحاتی تأیید نمودند. سپس پرسشنامه نهایی در گروه کانونی متشکل از پژوهشگران کمیته فقهی سازمان بورس جهت تأیید نهایی بحث و بررسی شد.

۴. تشریح نتایج گروه کانونی

برای تأیید نهایی راهکارهای ارتقای نظارت شرعی، پژوهشگران موفق به برگزاری گروه کانونی متشکل از پژوهشگران مرکز پژوهش و مطالعات اسلامی سازمان بورس و اوراق بهادار (یک نفر دکتری مالی، یک نفر دکتری حقوق، یک نفر دکتری فقه و حقوق، یک نفر دانشجوی دکتری و یک نفر کارشناسی ارشد معارف اسلامی و مدیریت مالی) گردید. لازم است ذکر شود دستور جلسه گروه کانونی بررسی نهایی پرسشنامه تکمیل شده و اصلاح شده مرحله قبل است و به نوعی گفت‌وگوی گروه کانونی کاملاً چارچوب‌مند اداره گردید.

نتایج گروه کانونی

جمع‌بندی و نتیجه نهایی گروه کانونی بدین ترتیب است:

همه اعضای گروه کانونی هم‌رأی در همه سؤالات بودند و همه موارد به جز ۷ مورد، تأیید کامل (نمره ۵ از ۵) آنان را اخذ نمود. ۷ مورد دیگر (با نمره ۳ و ۴) نیز با قید اصلاحاتی مورد تأیید کامل قرار گرفت.

جدول ۵: نتیجه نهایی گروه کانونی راهکارهای نظارت شرعی

ردیف	ویژگی	تبیین ویژگی	نمره خبرگان
۱	قانونی شدن جایگاه کمیته فقهی سازمان بورس در متن قانون بورس اوراق بهادار	در حال حاضر کمیته فقهی سازمان بخشی از کمیته‌های تخصصی سازمان قرار می‌گیرد و تنها جایگاه درون‌سازمانی دارد.	۵
۲	ایجاد ارتباط مؤثر، نظام‌مند با شورای نگهبان	ارتباط پیوسته با فقهای شورای نگهبان جهت اخذ نظرات مشورتی در مسائل فقهی مورد بحث	۴
۳	تدوین مأموریت جدید برای کمیته فقهی	اساس تدوین مأموریت بر اساس اهداف بلندمدت سازمانی است که این امر به لحاظ برنامه‌ریزی استراتژیک باید ملاحظه گردد؛ همچنین مؤلفه‌های مهمی مانند نظارت شرعی پیوسته و فعالانه و رویکرد بین‌المللی در مأموریت فعلی ملاحظه نشده است و لازم است اصلاح شود.	۵
۴	تدوین وظایف کمیته فقهی بر مبنای مأموریت اصلاحی	بر اساس مأموریت اصلاحی، وظایف نیز مجدداً تدوین می‌گردد.	۵
۵	تدوین اختیارات تفویضی به کمیته فقهی حسب مأموریت و وظایف	بر اساس مأموریت و وظایف ترسیم‌شده برای کمیته فقهی، اختیارات لازم جهت تفویض تدوین می‌گردد؛ همچنین در دستورالعمل کمیته فقهی حاضر، خلط واژگانی اختیارات با وظایف صورت گرفته است و هیچ بندی از اختیارات تفویضی به کمیته فقهی وجود ندارد.	۵
۶. اصلاح نحوه انتخاب اعضای کمیته فقهی به تفکیک:			
۱-۶	فقها	انتخاب فقها توسط شورای نگهبان با پیشنهاد شورای عالی بورس به منظور حفظ استقلال فقهای کمیته فقهی از سازمان بورس	۴

۵	انتخاب اقتصاددان به وسیله هیئت‌مدیره	اقتصاددان	۲-۶
۵	انتخاب حقوق‌دان به وسیله هیئت‌مدیره	حقوق‌دان	۳-۶
۵	انتخاب متخصص مالی به وسیله هیئت‌مدیره	متخصص مالی	۴-۶
۷. اصلاح مؤلفه‌های لازم جهت بررسی صلاحیت فقهای کمیته فقهی			
۴	مجتهد بودن در حوزه اقتصاد و مالی	فقها	۱-۷
۵	آشنا به بازار سرمایه		۲-۷
۵	حضور یک نفر فقیه مجتهد مسلط به فقه مقارن		۳-۷
۵	لازم است کمیته فقهی سازمان به صورت پیوسته در زمینه نظارت شرعی با مراجع محترم تقلید در ارتباط بوده و نظرات آنها را در زمینه‌های شرعی مورد استفاده قرار دهد. پیشنهاد می‌گردد از سوی مراجع یک نفر نماینده در جلسات کمیته فقهی قم حضور داشته باشند.	ایجاد ارتباط مؤثر و نظام‌مند با دفتر مراجع	۸
۹. نحوه برقراری نظارت شرعی در مؤسسات خود انتظام			
۳	با توجه به جدید بودن نظارت شرعی در مؤسسات بهتر است این امر به صورت اختیاری باشد.	همواره اختیاری بماند.	۱-۹
۵		ابتدا اختیاری باشد و بنا به صلاح‌دید کمیته فقهی اجباری گردد.	۲-۹
۳		از همان ابتدا اجباری گردد.	۳-۹
۵	با توجه به جدید بودن نظارت شرعی در مؤسسات بهتر است این امر تشویقی باشد.	تشویقی بودن نظارت شرعی در مؤسسات خود انتظام	۱۰

۵	با استناد به اصل ۴ قانون اساسی مبنی بر اینکه مقررات، دستورالعمل‌ها و بخشنامه‌ها در هر جایی از جمهوری اسلامی ایران نباید مغایر با شرع مقدس باشد، لازم است کمیته فقهی در این زمینه ورود پیدا کند.	وجود سازوکار نظارت شرعی در تدوین مقررات، دستورالعمل‌ها، بخشنامه‌ها و اساسنامه‌ها به وسیله کمیته فقهی	۱۱
۵	با عنایت به اینکه امکان مغایرت فعالیت‌ها در بازار سرمایه با موازین شرع اسلام وجود دارد، لازم است نظارت شرعی پسینی و پیشینی به وسیله کمیته فقهی انجام گیرد.	وجود سازوکار نظارت شرعی پسینی و پیشینی فعالیت‌های معاملاتی به وسیله کمیته فقهی	۱۲
۵	در خصوص مسائل جدید و برای موضوع‌شناسی دقیق‌تر، لازم است از مشورت افراد متخصص در جلسات کمیته فقهی استفاده گردد.	مشورت با صاحب‌نظران در خصوص مسائل مستحدثه	۱۳
۴	جهت اجرای صحیح نظارت شرعی شکل‌گیری تعامل سازنده بین واحد ناظر شرعی با سایر بخش‌ها نیاز دارد. این تعامل در ابعادی مانند آشناسدن با فعالیت‌های بخش‌های مختلف، تسریع در جریان اطلاعات و ارتباط با افراد حاضر در زیرمجموعه‌های مختلف سازمان است.	تعامل سازنده بین کمیته فقهی سازمان با سایر بخش‌ها و ادارات مرتبط	۱۴
۴	لازم است اعضای کمیته فقهی به صورت پیوسته جدیدترین سازوکارهای معاملاتی در ایران و دستاوردهای مالی اسلامی در جهان را آموزش ببینند.	توسعه دانش حرفه‌ای اعضای کمیته فقهی	۱۵
۵	لازم است کمیته فقهی سازمان به صورت سالانه نسبت به ارائه گزارش انطباق فعالیت‌ها با شریعت اقدام بنماید.	گزارش‌دهی کمیته فقهی سازمان به هیئت‌مدیره سازمان و شورای عالی بورس	۱۶
۵	با توجه به توسعه سریع و رو به رشد صنعت مالی اسلامی، لازم است کمیته فقهی برای کسب تجربیات و رعایت هرچه بیشتر استانداردهای بین‌المللی مالی اسلامی، تعامل سازنده با نهادهای مالی و کشورهای مختلف در زمینه مالی اسلامی داشته باشد.	تعامل سازنده با کمیته‌های شریعت کشورها و نهادهای مالی مختلف	۱۷
۴	اعضای کمیته فقهی اطلاعاتی که به منظور انجام وظیفه نظارتی خود لازم دارند، از سازمان بورس و نهادهای خود انتظام دریافت نمایند.	دسترسی به اطلاعات با حفظ محرمانه‌بودن	۱۸

۵	آموزش، اطلاع‌رسانی، فرهنگ‌سازی و مشورت‌دهی مباحث شرعی مرتبط با بازار سرمایه اسلامی به متصدیان، فعالان حقوقی و حقیقی بازار سرمایه	با توجه به گسترش تعمیق بازار سرمایه اسلامی، آموزش، اطلاع‌رسانی، فرهنگ‌سازی و مشورت‌دهی مباحث شرعی به صورت فراگیر مورد توجه قرار گیرد.	۱۹
۵	مدیریت و کنترل تضاد منافع برای اعضای کمیته فقهی	با توجه به اینکه اعضای کمیته فقهی امکان حضور در هر پست و مقامی در نهادها و مؤسسات مالی تحت نظارت سازمان دارند، به تبع امکان تضاد منافع وجود دارد.	۲۰
۴	اصلاح فرایند مسئله‌شناسی در کمیته فقهی	با عنایت به اینکه مسائل مطروحه در کمیته فقهی بر اساس درخواست‌های نهادهای مالی، اولویت‌های سازمان و نیازهای دولت و ... می‌باشد، لازم است در کنار موارد فوق، نسبت به مسائل مختلف (کلان- خرد، مبنایی- روبنایی و نظری- عملیاتی) فرایند مسئله‌شناسی بازنگری صورت پذیرد.	۲۱
۵	ضرورت حاکم‌شدن تفکر «فقه نظام‌ساز» در عین حضور تفکر «فقه موضوعات»	با عنایت به اینکه تفکر فقه نظام‌ساز حلقه مفقوده در فضای حاکم بر بازار سرمایه اسلامی است لازم است که علاوه بر حضور تفکر فقه موضوعات، فقه نظام‌ساز حاکم گردد.	۲۲
۵	ضرورت نگرش «کل‌نگر» به مسائل مطروحه در کمیته فقهی در عین نگرش «خردنگر»	با توجه به اینکه در مسائل مطرح‌شده در کمیته فقهی صرفاً نباید از لحاظ فقهی بررسی گردد، بلکه اثرات مسئله از ابعاد مختلف حقوقی، اقتصادی (خرد و کلان) و مالی در بازار سرمایه لحاظ گردد.	۲۳

مواردی که نمره کامل برای آنان در نظر گرفته نشد، با اصلاحات زیر نمره کامل ۵ را با نظر خبرگان گروه کانونی اخذ کردند.

در مورد ردیف ۲، در مصادیقی که مورد اختلافی بین فقهای کمیته فقهی، مراجع تقلید و اعضای شورای نگهبان است، به صورت داوطلبانه از طرف کمیته فقهی سازمان به شورای نگهبان ارجاع شود؛ همچنین در این حالت نماینده‌ای از کمیته فقهی برای تفاهم بیشتر به شورای نگهبان در جلسه مربوطه حضور داشته باشد.

در مورد ۶-۱، مشکلاتی که برای این ویژگی مترتب است عبارت است از کندشدن سرعت عمل کمیته فقهی در تشکیل آن که ناشی از وقت کم و بروکراسی حاکم بر شورای نگهبان است.

در مورد ۷-۱، علاوه بر مجتهدبودن در حوزه اقتصاد، در حوزه مالی هم مجتهد باشد؛ همچنین معیارهای دقیق‌تری مانند گذراندن حداقل سطح ۴ حوزه در زمینه اقتصاد و مالی، مورد تأیید یکی از مراجع یا جامعه مدرسین قم بودن و سابقه پژوهشی قابل توجه مورد تأکید قرار گرفت.

در خصوص مورد ۱۲، ضمن تأیید کامل این ویژگی، راجع به نظارت پیشینی باید اشاره گردد که یک سری از معاملات در بازار سرمایه قبل از تشکیل کمیته فقهی در جریان بوده و در حال حاضر نیز استفاده می‌شود؛ لذا لازم است کمیته فقهی در این زمینه نیز ورود پیدا کند.

در خصوص مورد ۱۸، اطلاعات مورد نیاز کمیته فقهی مدنظر قرار بگیرد.

در خصوص مورد ۲۱، شناسایی، دسته‌بندی و اولویت‌بندی مسائل اهمیت دارد؛ یعنی قسمتی از کار پژوهشی کمیته فقهی سازمان صرف شناسایی مسائل بازار سرمایه بشود. قسمتی از کار کمیته صرف دسته‌بندی مسائل گردد. با این کار می‌توان مسائل کاربردی را به کمیته فقهی تهران واگذار نمود و مسائل کلان، مبنایی و نظری را به کمیته فقهی قم سپرد. نسبت به اولویت‌بندی مسائل نیز کمیته فقهی باید با کمک کارشناسان خود به این موضوع به‌خوبی بپردازد؛ چراکه وقت کمیته فقهی از نظر تعداد جلسات در سال محدود بوده و قطعاً بحث اولویت‌بندی مسائل باید در دستور کار قرار گیرد.

ناظر به دو مورد ۲۲ و ۲۳، می‌توان این دو را با هم ادغام نمود؛ بدین معنی که فقه نظام‌ساز قطعاً در درون خود، نگاه کل‌نگر را در بر دارد و لذا لازم نیست ویژگی نگاه کل‌نگری در کمیته فقهی مطرح گردد.

۵. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

با عنایت به هدف پژوهش حاضر، بعد از بیان تعاریف نظارت و نظارت شرعی، بررسی تجارب کشورهای اسلامی، استانداردهای مالی اسلامی و پژوهش‌های مشابه در حوزه

بانکداری اسلامی، اقدام به طراحی پرسشنامه اولیه نموده و با تأیید آن به وسیله ۵ خبره، آن را به گروه کانونی عرضه کرده و نتایج زیر به صورت خلاصه حاصل گردید.

صلاحیت فقهای کمیته فقهی: لازم است فقهای عضو، مجتهد در حوزه اقتصاد و مالی باشند، آشنا به بازار سرمایه باشند و یک نفر فقیه مجتهد مسلط به فقه مقارن باشد.

استقلال کمیته فقهی: با عنایت به نحوه فعلی انتخاب اعضای کمیته فقهی، لازم است طریق انتخاب اعضا تغییر نماید. با توجه به نظرات خبرگان، برای افزایش استقلال کمیته اعضای آن را شورای عالی بورس پیشنهاد دهد و شورای نگهبان تصویب نماید.

وظایف و اختیارات کمیته فقهی: با توجه به عدم تصریح در دستورالعمل اختیارات محوله به کمیته فقهی لازم است مطابق با وظایف محوله، اختیارات لازم صریحاً مکتوب و واگذار گردد.

مدیریت تعارض منافع در کمیته فقهی: با توجه به نبود سازوکار مناسب در دستورالعمل کمیته فقهی برای جلوگیری از تضاد منافع چاره‌ای اندیشیده نشده است و لازم است طبق استانداردهای نهادهای مالی اسلامی، مقرر نمایند اعضای کمیته فقهی نتوانند در قسمت‌های مختلف بازار سرمایه سمت رسمی بگیرند.

ساختار بومی کمیته فقهی و مناسب با ابعاد سازمان: با توجه به نظام حقوقی حاکم بر ایران و وجود شورای نگهبان، لازم است کمیته فقهی در ساختار حقوقی و قانونی کشور تعریف گردد و با توجه به ابعاد بازار سرمایه ایران بازتعریف شود.

دسترسی به اطلاعات و رازداری نسبت به آن در کمیته فقهی: لازم است برای نظارت شرعی مستمر و جامع در کل بازار سرمایه، اطلاعات لازم با حفظ امانت‌داری در اختیار کمیته فقهی قرار گیرد.

سازگاری با شریعت: در همه شئون بازار سرمایه، سازگاری با شریعت چه از حیث ابزارها و عقود، چه از حیث نهادهای مالی و بازارها، لازم است که کمیته فقهی نظارت پیشینی و پسینی داشته باشد.

نظارت پیوسته، جامع و سیستمی: برای استقرار یک نظام نظارتی پیوسته، جامع و سیستمی مواردی که باید مورد توجه قرار بگیرند عبارت‌اند از: اصلاح فرایند مسئله‌شناسی در کمیته فقهی، وجود سازوکار نظارت شرعی پسینی و پیشینی فعالیت‌های معاملاتی به

وسیله کمیته فقهی، وجود سازوکار نظارت شرعی در تدوین مقررات، دستورالعمل‌ها، بخشنامه‌ها و اساسنامه‌ها به وسیله کمیته فقهی.

منابع و مأخذ

۱. اخوان کاظمی، بهرام؛ نظارت در نظام اسلامی؛ تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۱.
۲. افخمی روحانی، حسین و همکاران؛ «تدوین شاخص‌های کرامت انسانی در سازمان (با تأکید بر نگرش اسلامی)»؛ مدیریت در دانشگاه اسلامی، ش ۷، ۱۳۹۳.
۳. امامی، محمد؛ «بررسی نظارت بر بازار در آموزه‌های نبوی و علوی»؛ مجله تخصصی هیات و حقوق، ش ۶، ۱۳۸۵.
۴. انصاری دزفولی، مرتضی؛ کتاب المکاسب المحرمه و البیع و الخيارات (ط-القديمه)؛ ج ۲، قم: منشورات دارالذخائر، ۱۴۱۱ق.
۵. انوری، حسن؛ فرهنگ بزرگ سخن؛ ج ۸، چ ۵، تهران: سخن، ۱۳۸۱.
۶. بحرانی (آل عصفور)، یوسف بن احمد بن ابراهیم؛ الحدائق الناضره فی أحكام العتره الطاهره؛ تحقیق و تصحیح محمدتقی ایروانی و سیدعبدالرزاق مقرر؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۵ق.
۷. پورمحمدی، سیدحمید و فردوس زارع قاجاری؛ نهادهای مالی بین‌المللی اسلامی؛ تهران: جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۲.
۸. توحیدی، محمد؛ «مروری بر استانداردهای هیئت خدمات مالی اسلامی»؛ سازمان بورس و اوراق بهادار: مدیریت پژوهش، توسعه و مطالعات اسلامی، ۱۳۹۴.
۹. حسینی عاملی، سیدجواد بن محمد؛ مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه (ط-الحدیثه)؛ ج ۱۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۹ق.
۱۰. حلی، ابن ادریس؛ السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی؛ ج ۲، چ ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۰ق.
۱۱. دهخدا، علی‌اکبر؛ لغت‌نامه؛ ج ۲، تهران: نشر دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۱۲. راسخ، محمد؛ نظارت و تعادل نظام حقوق اساسی؛ چ ۲، تهران: دراک، ۱۳۹۰.

۱۳. راوندی، قطب‌الدین؛ **فقه القرآن**؛ ج ۲، چ ۲، قم: انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۵ق.
۱۴. سازمان بورس و اوراق بهادار، **قانون بازار اوراق بهادار جمهوری اسلامی ایران**، ۱۳۸۴.
۱۵. شمسی نژاد، سیدسعید و مهدی نجفی؛ **مصوبات شورای مشورتی شرعی کمیسیون اوراق بهادار مالزی**؛ تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۸۵.
۱۶. شیخ مفید، ابوعبدالله محمدبن محمد؛ **المقنعه**؛ قم: مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، ۱۴۳۴ق.
۱۷. صدر، محمدباقر؛ **اقتصادنا**؛ ترجمه سیدابوالقاسم حسینی ژرفا؛ قم: پژوهشگاه علمی تخصصی شهید صدر علیه السلام، ۱۳۹۳.
۱۸. طرفدار، محسن؛ «نقش دولت در تعیین قیمت کالاها و خدمات در نظام اقتصادی اسلام»؛ **مطالعات اقتصاد اسلامی**، دوره ۴، ش ۷، ۱۳۹۰.
۱۹. طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن؛ **النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی**؛ چ ۲، بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۰۰ق.
۲۰. عاملی (شهید اول)، محمدبن مکی؛ **الدروس الشرعیه فی فقه الإمامیه**؛ ج ۳، چ ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ق.
۲۱. عاملی (شهید ثانی)، زین‌الدین بن علی؛ **حاشیه شرائع الإسلام**؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۲۲ق.
۲۲. _____؛ **الروضه البهیة فی شرح اللمعه دمشقیة (المحشی - کلاتر)**؛ قم: کتابفروشی داوری، ۱۴۱۰ق.
۲۳. فتاحی، علیرضا و محمد توحیدی؛ «مؤلفه‌های ارتقای نظارت شرعی بازار سرمایه ایران بر مبنای استانداردهای بین‌المللی نظارت شرعی با روش تحلیل مضمون (مطالعه موردی: استانداردهای بین‌المللی IFSB و AAOIFI)»؛ **مجله بورس و اوراق بهادار**، ش ۴۷، ۱۳۹۸.
۲۴. کاشف الغطاء، الشیخ جعفر؛ **کشف الغطاء عن مبهمات الشریعة الغراء**؛ قم: مکتب الإعلام الإسلامی، ۱۴۲۳ق.
۲۵. کلینی، ابوجعفر محمدبن یعقوب؛ **الکافی (ط - الإسلامیه)**؛ چ ۴، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۲۶. موسوی خمینی، سیدروح‌الله؛ **صحیفه نور**؛ تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۰.

۲۷. _____؛ **تحریر الوسيله**؛ قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۳۹۰ق.
۲۸. موسویان، سیدعباس و حسین میثمی؛ **نظارت شرعی بر بانکها و مؤسسات مالی اسلامی**؛ تهران: پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی، ۱۳۹۳.
۲۹. النجفی، الشیخ محمدحسن؛ **جواهر الکلام**؛ قم: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۳۳ق.
۳۰. نوروزی، محمد؛ «طراحی مدل شبکه‌ای مؤلفه‌های فرهنگی - اجتماعی انتقال فناوری در افق چشم‌انداز ۱۴۰۴ جمهوری اسلامی ایران»؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۰.
۳۱. لاورنس نیومن، ویلیام؛ **روش‌های پژوهش اجتماعی رویکردهای کمی و کیفی**؛ ترجمه ابوالحسن فقیهی و عسل آغاز؛ تهران: انتشارات ترمه، ۱۳۹۴.
32. AAOIFI; **Accounting, Auditing and Governance Standards for Islamic Financial Institutions**; Bahrian: Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions, 2010.
33. Abdul Aziz, A.; **Shariah Governance: Challenges Ahead**; International Centre for Education in Islamic Finance (INCEIF) Malaysia, 2012.
34. Ahmed Abdel Karim, Simon Archer and Rifaat; **Islamic Finance: The Regulatory Challenge**; Singapore: John Wiley & Sons, 2013.
35. Bacha, O, A Mirakhor; **Islamic Capital Markets A Comparative Approach**; wily, 2013
36. Bank Negara Malaysia; **Shariah Standards And Operational Requirements**; Malaysia: ISRA, 2016.
37. Gintzburger, Anne-Sophie; **An Analysis of Global Trends and Regional Pockets in the Application of Islamic Financial Contracts in Malaysia and the Gulf Cooperation Council**; Singapore: Wiley-Blackwell, 2015.

38. Grais, Wafik and Matteo Pellegrini; “Corporate Governance and Shariah Compliance in Institutions Offering Islamic Financial Services”; World Bank, 2006.
39. Hasan, A, R. Sabirzyanov; “Optimal Shari’ah governance model in Islamic finance regulation”; **International Journal of Education and Research**, 2015.
40. Hasan, Zulkifli; “Regulatory Framework of Shari’ah Governance System in Malaysia, GCC Countries and the UK”; **Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies**, 2010.
41. Hassan, M. Kabir & A. Oseni Umar; **The Dispute Resolution Framework for the Islamic Capital Market in Malaysia: Legal Obstacles and Options**; Hoboken: John Wiley & Sons Ltd, 2011.
42. IFSB; **Core Principles For Islamic Finance Regulation** (Banking Segment)(Cpifr); Kuala Lumpur: Islamic Financial Services Board, 2015.
43. IFSB; **Guidance On Key Elements In The Supervisory Review Process Of Institutions Offering Islamic Financial Services** (Excluding Islamic Insurance (Takāful) Institutions And Islamic Mutual Funds); Kuala Lumpur: Islamic Financial Services Board, 2007.
44. IFSB; **Guiding Principles On Shari` Ah Governance Systems For Institutions Offering Islamic Financial Services**; Kuala Lumpur: Islamic Financial Services Board, 2009.
45. IFSB; **Revised Guidance On Key Elements In The Supervisory Review Process Of Institutions Offering Islamic Financial Services** (Excluding Islamic Insurance (Takāful) Institutions And Islamic

- Collective Investment Schemes); Kuala Lumpur: Islamic Financial Services Board, 2014.
46. Ismail, N A, S. Abdul Razak; “Shariah Governance Framework Gaps and Issues”; **International Journal of Financial Economics**, Vol.3, 2014.
 47. Karim Ginena, Azhar Hamid; **Foundations of Shari'ah Governance of Islamic Banks**; Singapore: Willy, 2015.
 48. Lahsasna, Ahcene & M. Kabir Hassan; **The Shariah Process in Product Development and Approval in ICM**; Hoboken: Wiley-Blackwell, 2015
 49. Lahsasna, Ahcene; **Sharī'ah Non-Compliance Risk Management and Legal Documentation in Islamic Finance**; Singapore: Wiley, 2014
 50. Laldin, Mohamad Akram; “Shari'ah Supervision of Islamic Banking from Regulatory Perspective”; Academy for modern studies, 2009.
 51. Naim Omar, et al; “The Implementation of Shariah Governance Framework of 2010: Advantages and Constraints”; **Australian Journal of Basic and Applied Sciences**, 2014.